

זיוה שמיר

המוזה קלת הכנפיים: על פזמוניו של נתן אלתרמן

"עמד נופל אפיים"

על טורו של אלתרמן "על אם הדרך"

שהיה לשיר זמר

אלתרמן הוא משורר ההופך בשיריו את כל הפךמטרים של המציאות ויוצר בהם "עולם הפוך", כשם אחד מפזמוני "המטאטא" שלו.¹ הסטטי הופך בהם לדינמי, הפסיבי לאקטיבי, החי למלאכותי, וכן הלאה. בשיריו העץ דולק (תרתי-משמע: באש ובמנוסה), ואילו האדם מוצג לא אחת כדמות סטטית וקפואה כפסל. לפנינו פואטיקה המבוססת על מטמורפוזות ועל היפוך היוצרות בכל המובנים – הן בלשון והן בעיצוב המציאות.

לא אחת משובצים ביצירת אלתרמן גם "שירי זקית" למיניהם (כגון "קפיצת הלולייך", "העלמה", "זקנת החלפן", "בגד חמודות" ועוד), המעידים על יכולתה של המציאות להשתנות ללא הרף, וכן על יכולתה של האמנות לחולל במציאות שינויים מהירים ומפתיעים. לפנינו שירה של מהפכים בלתי פוסקים ושל החלפת "מצבי צבירה", והיא בבחינת *panta rhei* ("הכול זורם"). במרכזם של שירים "זורמים" כאלה, המגלים בכל דמות אלף פרצופים, עומדים בדרך-כלל השחקן או היהודי בה"א הידיעה – דמויות המחליפות את זהותן ואת צורתן ללא הרף.

שיר של תמורות במתכונת *panta rhei* הוא למשל טורו של אלתרמן "על אם הדרך" שאותו פירסם המשורר בערב פסח תש"ז, בתקופת ההעפלה וערב הקמת המדינה.² בטור זה ניתן למצוא את יסודות העץ, האש והמים ב"מצבי צבירה" שונים. העץ הנטוע בקרקע אמנם נכרת, אך בדור הבנים הוא הופך לתורן (שכמוהו כמקל הנדודים של היהודי הנודד), והתורן יביא את היהודי לארצו, שם ינטע העץ מחדש וייתן פרי. האש, ששרפה את היהודי, תצית בו את אש הנקמה ("כורעת הספינה על צד, / עולה שלופת צפרן!") ואת שאיפת הניצחון – את הרצון לעבוד קשה ולהגיע להשגים ראויים לשמם.

שירו של אלתרמן מתבסס על טקסט נרמז ידוע: שיר עם יהודי בשם "אויפן וועג שטייט אַ בוים" ("על הדרך עומד עץ"), שהיה מושר בקהילות ישראל במזרח אירופה בתקופת "חיבת ציון".³ שיר העם פותח במילים: "אויפן וועג שטייט אַ בוים / שטייט ער איינגעבויגען / פֿאַרט אַ ייד קיין ארץ-ישראל / מיט פֿאַרוויינטע אויגן / גאַט, גאַט, גרויסער גאַט / שוין צייט צו דאווענען מנחה / אז מיר וועלן קומען קיין ארץ-ישראל / וועט זיין ששון-ושמחה" (ובנוסחו של אברהם לויןסון, שתרגם לעברית גם את שירי המשורר היהודי-רוסי שמעון פרוג: "על השביל עץ עומד / הוא כפוף גבוע / יהודי לארץ-ישראל / בדמעות נוסע. // אלהי האבות / זמן מנחה הגיע / כשנבוא לארץ-ישראל / נעלז נריע.")

על בסיס שיר-עם זה ודומיו (כגון השיר ביידיש "די בלוס" [= הפרח], הפותח במילים "וואָ אלע פֿאַהרען אין מיטן וועג / ליגט דאָרט אַ טייערע בלוס" [= במקום שבו כולם עוברים, באמצע הדרך / שם שרוע פרח יקר], כתב בתקופת "חיבת ציון" המשורר אליקום צונזר את שירו "השושנה", הנפתח במילים: "על אם הדרך שמה מתגולגלת / שושנה חקלילת עינים", והמסתיים בקריאתו הנרגשת של הדובר אל השושנה בתקווה שהיא תצליח לעלות ציונה ולחדש את ימיה כקדם: "זעקי לאלהיך / עד ירחם עליך, / חפי עד יקבצך ציונה, / ויחדש ימין / כימי עלומין / ולירושלים תשובי ברגה."

ואיציק מאנגר, שהעלה קווים לדמותו של אליקום צונזר,⁴ חיבר על בסיס שיר עממי זה עיבוד מודרני, ששחוק ודמע משמשים בו בערבוביה. בשירו של מאנגר (שתורגם לעברית פעמים אחדות וזכה לביצועים רבים) עומד על אם הדרך עץ שכל הציפורים כבר נטשוהו. גם הבן בא לאמו, שכמוהו כעץ נטוע, ומבקש ממנה לסייע לו לצמח כנפיים ולעוף למרחקים:

איציק מאנגר בן 64 בשנת 1965. מתוך ויקיפדיה.

אויפֿן וועג שטייט אַ בוים, / שטייט ער איינגבויען; / אַלע פֿייגל פֿונעם בוים
/ זענען זיך צעפֿלויגן: // דריי קיין מזרח, דריי קיין מערב, / און דער רעשט
קיין – דרום, / און דעם בוים געלאָזט אליין / הפֿקר פֿאַרן שטורעם. // זאָג איך
צו דער מאַמע: "הער / זאָלסט מיר נאָר נישט שטערן, / וועל איך, מאַמע,
איינס און צוויי / באַלד אַ פֿויגל ווערן."

(ובתרגומה של נעמי שמר:

"על הדרך עץ עומד / צמחתו תשוח / עזבוהו צפריו / לאנחות הרוח. // אל
דרום ומערב / ואולי מזרחה / רק הרוח תלטף / צמחתו ששחה. // אל אמי אני
אומר / נא הקשיבי, אמא / אף אני צפור אהיה / וכנף ארימה // אל העץ
אעופה לי / לא אגוד ממנו / אציץ לו שיר עליו / ואנחמנו.".

בשירו של מאנגר האם משדלת את בנה לבל ייטוש את הקן (את בית אבא-אימא, את ארץ
הולדתו, את המסורת שמבית) ולבל יפרוש כנפיים ויעוף למרחקים. היא מפצירה בו שלכל
הפחות יצטייד בגופייה חמה, בסודר ובצעף לבל יצטנן בצינת הלילה (כבשיר יידיש אחר –
"מכתב מאימא" – שגם אותו תרגם אלתרמן למען הבמה הקלה). ניכר חששה של האם פן יאונה
רע לבנה, ושמא הוא יבוא חס-וחלילה לבקרה רק לאחר המוות. שני השירים – המקור מהמאה
התשע-עשרה והווריאציה המודרנית של מאנגר – מעמתים את הסטטיות של העץ, הנשאר נטוע
באדמתו, עם הציפורים והאנשים הנוטשים את אדמתם ונודדים למרחקים. אלתרמן השתמש אף
הוא במוטיב זה, אך הפך אותו על פיו והעמיד שיר של *panta rhei* שבו הכול זורם והכול
משתנה תדיר, כמו חייהם של יהודי הגולה.

מן המקור שבלשון יידיש אימץ אלתרמן את המוטיב של היהודי העוזב את העץ לעת תפילת
ערבית ושם פניו לירושלים, ומן העיבוד של מאנגר הוא אימץ את התבנית של הדיאלוג בין האם
לבנה. אלתרמן בנה את שירו בתבנית של שיר-ערש, שבו מספרת האם לבנה את ההיסטוריה
המשפחתית – על אירועיה ומוראותיה (ובמשתמע היא מספרת לו את ההיסטוריה של עם
ישראל). האם-האומה מספרת לבנה היתום את סיפורו של הסב שנשא תפילה ליד העץ ואת
סיפורו של האב שנעקד אל העץ והומת בידי המרצחים (בל נשכח שהשנה היא 1947, שבה ניסו
רבים מהניצולים להגיע ארצה בעוד שערי העלייה עדיין נעולים).

בן־אנר של שיר-הערש, ובשירי-ערש יהודיים במיוחד, ניפר פער בין מטרת השיר – ליישן את הטף – לבין התכנים הקשים הגלומים בו.⁵ גם בשיר-הערש "על אם הדרך" האם מנסה להרדים את בנה, ומספרת לו סיפור רב-דורי מצמרר, שבכוחו להדיד שינה מעיניו:

"על אם הדרך עץ עמד, / עמד נופל-אפים. / נום, נומה בן. הלילה רד. / ליל סער על המים. // הס, ילד, הספינה על צד / נוטה מזעף רוח. / על אם הדרך עץ עמד, / אין ציץ ואין תפוח. // אל זה העץ אי-פעם, בן, / אבי-אמך הגיע. / וצל ערבית בעץ קנן / וכד הוא לא הגיע. // כבש בו ראש אבי-אמך, – פניו לירושלים. / נשא בבכי תפלת מנחה, / עם אלהיו בשנים. // על כך ספר, על כך הגד, / בשיר יפה, שכוח. / הס, ילד, הספינה על צד / זועקת מול הרוח. // הס, ילד, הספינה על צד / חותרה שואגת מרי. / על אם הדרך עץ עמד, / אין פרח ואין פרי. // אל זה העץ אביך, בן, / נקשר, עקוד בחרב. / ברזל ושוט הכוהו, בן, / וחם תמר ההבל. // וכשהיה כאש אדם / השוט תחד מתרב, / צנח אביך ארצה דם, / לעת מנחה, עם ערב. // צנח ממזבחו לאט, – / פניו לירושלים. / הס, ילד. הספינה על צד / כורעת, נושקת מים. // כורעת הספינה על צד, / עולה שלופת צפרן! / על אם הדרך עץ נכרת, / נכרת ויהי לתרן... // על הספון נצב הוא רם, / חבוק בחרב פלד, / העץ השב משיר העם, / מזמר הקפלות. // אליו נקרעת רוח ליל, – / וכאלו שוב, לפתע, / כלו טובל בצחוק וילל / של תף וקלרינטה. // הס, ילד, שער התהלה / לתרן יפתח, / הוא גם היום עמוד תפלה, / הוא גם היום מזבח. // - - על אם הדרך עץ עמד, / ולא יפל אפים / נום ילד. הספינה על צד / חותרה, בוקעת מים."

תפקידה של האם בבלדה האלתרמנית שלפנינו ניכר למן מילות הפתיחה – "על אם הדרך" – המציינים את מקום קבורתה של רחל אמנו על אם הדרך, בואכה בית לחם.⁶ מדוע נקברה רחל בדרך אפרתה, ולא במערת המכפלה שבחברון, שם נקברו כל שאר האבות והאמהות. את הסיבה לכך מפרט המדרש האומר שרוח הקודש שרתה על יעקב וכי הוא הבין שעתיד העם היהודי לעבור בדרכו אל הגלות בבית-לחם, וקיווה שרחל תחוש את צערם של בניה ותתפלל עליהם בשמים (בראשית רבה פ"ב י'; פסיקתא איכה רבתי כ"ד). כאן רק האם מכל דור ההורים נשארת כדי להדריך את בנה בדרך לארץ-ישראל ("ושבו בנים לגבולם"). פעמיים נזכר כאן השורש כר"ע הנקשר בלידה (אך גם בתפילה), המלמד שלפנינו לידה מחודשת של עם, וברגע זה שרה האם לבנה והאומה לבן זקוניה (שהוא בן זקוניו של יעקב-ישראל, סמל העם הזקן הקם מאפרו ולובש חזות חדשה של עם צעיר).

ברקע הדברים מהדהדת נבואת הנחמה של ירמיהו הנביא: "פה אמר ה', קול ברמה נשמע נהי בכי תמרורים רחל מבכה על-בניה; מאנה להנחם על-בניה, כי איננו. פה אמר ה', מנעי קולך מבכי ועיניך מדמעה: כי יש שקר לפעלתך נאם-ה' ושבו מארץ אויב. ויש-תקנה לאחריהך נאם-ה' ושבו בנים לגבולם." (ירמיהו ל"א, י"ד-ט"ז).

בבלדה האלתרמנית לא האם ממררת בבכי, אלא הילד, והאם מהסה אותו ארבע פעמים במילים "הס, ילד".⁷ כאן האם מובילה את בנה (והאומה את בניה) דרך הים לארצם החדשה-הישנה. המילים "בוקעת מים", החותמות את השיר, מזכירות את בקיעת הים ביציאת מצרים, אך גם את בקיעת מי השפיר שאתם יוצא התינוק לאוויר העולם. דור חדש של בנים נולד לאם-לאומה, הכורעת כמו הספינה. לפנינו שיר על שלושה דורות: על אבי-האם, על האם ועל בנה. האזפור המרומז של בקיעת מי השפיר והלידה נושא בחובו מסר אופטימי לעתיד לבוא.

ואולם, לאמתו של דבר, הצירוף "אם הדרך" מופיע בתנ"ך פעם אחת בלבד, ודווקא בתוך נבואת זעם אפוקליפטית של הנביא יחזקאל שלפיה חרב ה' תכרית את העם ותספה רשע עם צדיק בטבח איום ונורא: "ואתה בן-אדם שים-לך שנים דרכים לבוא חרב מלך בבל [...] כי-עמד מלך-בבל אל-אם הדרך בראש שני הדרכים לקסם קסם: קלקל בחרצים שאל בתרפים ראה בפכד. בימינו היה הקסם ירושלם לשום פרים לפתח פה ברצח להרים קול, בתרוצה לשום פרים על-שערים לשפך סללה לבנות דגק." (יחזקאל כ"א, כ"ד-כ"ז). נראה שאלתרמן השתמש במילים

"על אם הדרך" גם כדי שלא להשכיח את הטבח והשוואה שהוציאו את הספינה ואת יושביה אל המסע בים, בדרך לארצם הישנה-חדשה.

העץ הסטטי, שעמד נטוע בארצות הגולה, נכרת, ועתה הוא הופך לחפץ דינמי – לתורן בספינת מעפילים. בשיר הפתיחה של כוכבים בחוץ עימת אלתרמן את "ענן בְּשָׁמַיִ" (את היסוד הנורד בשמים) עם "אֵילָן בְּגִשְׁמָיו" (את היסוד הסטטי, הנטוע בקרקע). גם בשיר שלפנינו עובר העץ מטמורפוזה, ומשנה את טבעו ואת ייעודו. העץ הסטטי, הנטוע בקרקע, הופך לחפץ דינמי המוביל את היהודי דרך הים הסוער מן ארץ הולדתו של היהודי בגלות אל ארץ מולדתו ההיסטורית – מגולה לגולה.

העץ בשיר זה היה נטוע באדמת הגולה, בדומה ליהודי שניסה להתערות בארצות מושבו, אך נשא תמיד את עינו מזרחה ("לְשֹׁנָה הַבָּאָה בִּירוּשָׁלַיִם הַבְּנוּיָה"). אל העץ הזה נעקד האב, ואילו ילדו הפך אותו לתורן הספינה העושה דרכה מזרחה, לעיר ציון וירושלים. המילים "וְלֹא יִפֹּל אֲפִים" מבוססות על הפסוק "כִּי שָׁבַע יִפֹּל צִדִּיק וְקָם" (משלי כ"ד, ט"ז). העץ לא ייפחד, אומר השיר, אף-על-פי שרבים ביקשו ועדיין מבקשים להכחידו. צאצאיו של אותו יהודי שנעקד והומת בידי בני בליעל יהלכו בארץ, והגזע לא ייכרת.

שיר זה של אלתרמן – "על אם הדרך" – מבוסס על מעשייה חסידית על הבעל-שם-טוב, שהלך לחפש את שותפו לעולם הבא. הראו לו יהודי בעל גוף, חוטב עצים פשוט, שגר בבקתה עלובה. היהודי הוליך את הבעש"ט ליער, הראה לו את העץ שאליו עקדו הקוזקים את אביו ושָׁרְפוּהוּ חיים. אבי היה דק ורך כקנה, אמר חוטב העצים, אך אם ינסו לשרוף אותי, יצית גופי להבה כה גדולה שתשרוף את היער כולו. לפנינו כאמור תבנית מעגלית וגורל מעגלי של "כִּי שָׁבַע יִפֹּל צִדִּיק וְקָם" בסגנון הטרנספיגורציות האופייניות לשירי *panta rhei*: העץ הופך למקל נדודים ולתורן של ספינה, ואחר-כך ישוב וילבלב על אדמת המולדת.

במקביל נרמז שגם השפה העברית ותרבותה עברו סדרה של מטמורפוזות: תחילה היתה השפה העברית "חנוטה" בתוך סידור התפילה של הסב, אחר-כך התעוררה ופרחה בדור התחייה (אך ביאליק קונן בה על כריתת העץ בשירו "צנח לו זלזל" הנרמז כאן במילים "על אם הִדְרָךְ עֵץ עֶמֶד, / אֵין צִיץ וְאֵין תְּפוּחַ [...] על אם הִדְרָךְ עֵץ עֶמֶד, / אֵין פֶּרַח וְאֵין פְּרִי").⁸ בימי שואה היה חשש שהלשון תיפּרַת מפי דובריה – היא ויהודי הגולה המתפללים בעברית; היא ובני "היישוב" שכבר התחילו להשתמש בה כבשפה חיה. ואולם, העברית, כמו האודים המוצלים מאש המגיעים על סיפון הספינה, חוזרת ומלבלבת ומקבלת בארץ-ישראל פנים חדשות (כצד פסוקים מהתנ"ך ומספרות חז"ל השתמש אלתרמן בשיר זה במילים שזה אך נולדו בשפה העברית, כגון בצירוף-המילים החדש "אי-פעם", שאותו חידש שלונסקי, בן דורו ושותפו לדרך).

בשיר מהבְּהָבוֹת תמונות מִפְרָשׁוֹת מקראיות רבות: נרמז כאן סיפור קין והבל מתיאורו של ההבל המיתמר והשוט החד מחרב ('קין' פירושו להב החרב). פרשת קין והבל נקשרת לרצח הָעֵץ שהתחולל באירופה ולתיאור המנחה – הקורבן – שהקריב האב. עולה כאן פרשת העקדה: "אֵל זֶה הָעֵץ אֲבִיךָ, בֶּן, / נִקְשֶׁר, עֶקֶד בְּחֶכְל". בניגוד למסופר בספר בראשית, שבו עמד האב לעקוד את בנו, כאן האב נעקד והעקדה הושלמה. שום איל לא נאחז בסבך להצילו. עולה כאן גם סיפור הסנה הבוער שלא אוּפֵל, סיפור יציאת מצרים ("בֹּקֶעַת מַיִם") ומתן תורה ("קָנָן / וּבִדּוֹ הוּא לֹא הִנִּיעַ"). ההיסטוריה חוזרת ונשנית, נאמר כאן בין שיטי הטקסט: העץ מגיע שוב לארצו, ועובר שוב את תקופת יציאת מצרים וההתנחלות בארץ האבות.

הרמיזות לסיפור יציאת מצרים ובקיעת הים מזכירות לקורא שגם מטה אהרן הפך לענף מלבלב ועליו פרחים ושקדים, וכי גם חרטומי מצרים נהגו להשליך את מטותיהם בלהטיהם ולהפוך אותם לתנינים, ואילו מטה אהרן נעשה לנִקְשֶׁר שפלע את מטות החרטומים (שמות ז', י"ב). סיפורי בני ישראל במצרים עשירים בסיפורי טרנספיגורציות, כגון הפיכת מי היאור לדם, או הפיכת מטה החרטומים לתנין והפיכת מטה אהרן לענף פורח. לפנינו סיפורים של מאגיה, שהשתלבו בשירו של אלתרמן שהוא שיר של *panta rhei*: העץ בשיר הופך למוט (לתורן של אנייה, למקל הנדודים של היהודי, למקל חובלים של "היהודי החדש" שלא ייתן לאויביו לכלות בו את זעמם, כמו שותפו של הבעש"ט בעולם הבא). בארץ יינטע עץ חֵלֶף העץ שנכרת, וענפיו

ישאו פרי. מעכשיו לא יהיה העץ "עמוד תלייה" כמו זה שאליו נעקד הסב היהודי, כי אם "עמוד תפילה" ושער של תהילה. לכאן שייך גם האוקסימורון שבפתח השיר: "על אם הדרך עץ עמוד, / עמוד נופל-אפנים", המסמך זה לזה את העמידה ואת הנפילה אפיים ארצה.

ואין זה הפרדוקס היחיד: לפנינו "שיר-ערש" שאינו יכול להרגיע ולנסוך תרדמה על שומעו (וראו גם בפרק על שיר הערש האלתרמני "לילה, לילה"). לפנינו "שיר ערש" הקורא לפעולה, לעשייה, ולא לשנייה ולתרדמה. בניגוד לסיפור יונה, שנרדם בִּיְרֵכְתִי הספינה, כאן לפנינו ילד שאמו מהסה אותו ואינה מניחה לו לבכות כי אין זה זמן לדיבורים ולבכי. החרוז המברית את השיר הוא החרוז של צורת המילה הזוגית (שנים, ירושלים, מים, אפנים). בתוך כך בולט היעדרה של המילה "שמיים", שעשויה הייתה להשתלב היטב בסכמת החרוזה הזאת. ואולם, אין כאן שמיים ואין כאן קריאה לעזרת אלוהים שבשמיים.⁹

מבלי שהדברים ייאמרו גלויות ומפורשות, יש כאן קריאה חילונית לעשייה – לעבודה ולמלאכה – לבניין בית שלישי. בכיו של הסב ליד העץ, בעודו מתפלל ופניו לירושלים, מזכיר את פתיחתו של המזמור הידוע: "על נהרות בבל שם ישבנו גם-בכינו בְּזִכְרֵנוּ אֶת-צִיּוֹן. על-עֲרָבִים בְּתוֹכָהּ תָּלִינוּ כְּנֻרְתֵּינוּ. כִּי שָׁם שָׁאֲלוּנוּ שׁוֹבֵינוּ דְּבָרֵי-שִׁיר וְתוֹלְלֵינוּ שִׁמְחָה: שִׁירוּ לָנוּ מִשִּׁיר צִיּוֹן. אִיךָ נָשִׁיר אֶת-שִׁיר-ה' עַל אֲדָמַת נָכָר. אִם-אֶשְׁכַּח יְרוּשָׁלַם תִּשְׁכַּח יְמִינִי. תִּדְבֹּק-לְשׁוֹנִי לְחִפִּי אִם-לֹא אֶזְכְּרֶי אִם-לֹא אֶעֱלֶה אֶת-יְרוּשָׁלַם עַל רֹאשׁ שִׁמְחָתִי." (תהלים קל"ז, א'-ו'). אלפיים שנה תלו יהודים את כינורותיהם על עצי הערבה הבוכייה, ובכו בְּזִכְרָם את ציון. צאצאם, שאביו נעקד והומת בידי משנאיו ומבקשי נפשו, שומה עליו לנתק את מעגל הקסמים הנורא של הגורל היהודי בארצות גולה: עליו לעלות לארצו ולהכות בה שורש.

הערות:

1. הפזמון "עולם הפוך" נכתב לתיאטרון "המטאטא" (תוכנית נ"ח שהועלתה ביום 5.8.1941); ראו: **פזמונים ושירי זמר**, א, תל-אביב תשל"ז – תשל"ט, עמ' 231-230. "עולם והיפוכו" הוא שמה של רשימה שכתב אלתרמן בעלומיו (**טורים**), י' בניסן תרצ"ט [30.3.1939]; וראו ספרו **במעגל**, מאמרים ורשימות תרצ"ב-תשכ"ח, תל-אביב 1975, עמ' 32-38).

2. **דבר מיום 4.4.1947**, י"ד ניסן תש"ז, עמ' 2, חמישה ימים לאחר שהשתלטו הבריטים על אוניית המעפילים "מולדת". הדברים בפרק זה מבוססים על הפרק "השואה והתקומה" בספרי **רוצי, נוצה**, תל-אביב 2013, עמ' 217-250. לאחר שנעמי שמר הלחינה את השיר הזה בשנת 1972, הוא בוצע ע"י להקת חיל הים והסולנית חיה ארד. אלתרמן כתב אמנם שני שירים בלבד ללהקת גייסות השריון, שבה שירתה בתו (שירו "אליפלט" ושירו "פרד לתפארת" שבוצע אחרי שחרורה של תרצה אתר מהלהקה), אך הלהקות הצבאיות לא פעם החיו שיר שלו שלא נכתב מלכתחילה כשיר זמר.

3. שיר הָעֵץ לגרסאותיו וגלגוליו בשירה הכמו-עממית, פרי עטם של משוררי יידיש ומשוררים עבריים, נדון במאמרו "לדרכו של שיר עם ושלוחותיו" (כונס בספרו **בצאתך ובאוהליך**, רמת-גן 1966), וראו מאמרה של נורית גוברין, "על אם הדרך" – שיר-הָעֵץ במשנתו של דב סדן, **מאזנים**, כרך ע"ב, גיל' 8 (סיון תשנ"ח, מאי 1998), עמ' 4-6. נדפס גם בספרה של גוברין **קריאת הדורות**, כרך ב (תשס"ב 2002), עמ' 363-368.

4. "אליקום צונזר", מאת איציק מאנגר, בתוך ספרו של מאנגר **דמויות קרובות**, תרגם מיידש אברהם שלונסקי, אחרית דבר דב סדן, מרחביה 1941.

5. בשיר-הערש שלו "לילה, לילה" תיאר אלתרמן – כבבלדות הסקוטיות שאותן תרגם לעברית – שלושה פרשים חמושים הדוהרים לעבר ביתה של האישה האהובה. ואולם רע ומר היה גורלם, כבבלדה "האם השלישית", הכלולה בקובץ **כוכבים בחוץ**: "לִילָה, לִילָה, אֶחָד הָיָה טָרֶף, / לִילָה, לִילָה, שְׁנֵי מֵת בְּחֶרֶב, / לִילָה, לִילָה, וְזֶה שְׁנוּתָר, / נוֹמִי, נוֹמִי, אֶת שְׁמֶךָ לֹא זָכַר." המוטיבים בשירי-הערש של אלתרמן, כבשירי-ערש לא מעטים בעברית ובלע"ז, עשויים להדיד שינה מעיני הטף. וראו מאמרו של עוזי שביט "גלגוליו של שיר-ערש: על שיר-הערש הראשון של שאול טשרניחובסקי", **מאזנים**, כרך מ"א (תשל"ה), עמ' 214-221.

6. אמנם בתנ"ך כתוב: "וְאֲנִי בָבֶלֶת מִפְּדֹן, מִתָּה עָלִי רָחֵל בְּאֶרֶץ כְּנָעַן בְּדֶרֶךְ, בְּעוֹד כְּבֶרֶת-אֶרֶץ לָבֵא אֶפְרָתָה; וְאֶקְבְּרָהָ שָׁם בְּדֶרֶךְ אֶפְרָת, הוּא בֵּית לָחֶם, וְאוּלָם, בְּתוֹגוֹם הַשִּׁיר "וּוִיֵּן מֵאֲמַע וּוִיֵּן" ("בְּכִי, אֲמָא, בְּכִי"), הַמִּתְאָר אֶת בִּיקוּרוֹ שֶׁל ר' חַיִּים שְׁמוּאֵלִיכִין, רֹאשׁ יִשִּׁיבֶת מִיר, בְּקֶבֶר רָחֵל, כְּתֹב הַמִּתְרַגֵּם: "אֲנִי בָבוּאִי מִפְּדֹן, עַל אִם הַדֶּרֶךְ בּוֹאכָה בֵּית לָחֶם, שׁוֹכֵן מִקּוֹם קְדוֹשׁ, יָקָר עֵרֶךְ, אוֹהֵל קִטָּן שְׁשׁוּפְכִים בּוֹ דְּמָעוֹת בְּשַׁעַת צַעַר וּבַעַת מַחֹל סָמוּךְ וְנֹרְאָה לִירוּשָׁלַיִם עִיר הַקּוֹדֶשׁ." יִיתְכֵּן שְׂרָבִים מִתְאָרִים אֶת מִקּוֹם קְבוּרָתָהּ שֶׁל רָחֵל בְּמִילִים "עַל אִם הַדֶּרֶךְ בּוֹאכָה בֵּית לָחֶם" עַל שׁוֹם הַקֶּשֶׁר הָאֲסוּצִיאֲטִיבִי בֵּין הָאִם לְבֵין אִם הַדֶּרֶךְ.

7. אֲפֻשֶׁר שֶׁהָאִם מֵהֶסֶה אֶת בְּנָה לְבַל יִבְכֶּה לְמִשְׁמַע הַסִּיפּוֹר הַנּוֹרָא שֶׁהִיא מְגוֹלֶלֶת לִפְנֵינוּ; אֲפֻשֶׁר שֶׁהִיא מֵהֶסֶה אוֹתוֹ לְבַל יִפְסִיק אֶת הַסִּיפּוֹר שֶׁהִיא מְשַׁמְעָה בְּאוֹזְנוֹ, כִּי "אֶת הַמִּנְגִּינָה הַזֹּאת אִי אֲפֻשֶׁר לְהַפְסִיק." יִיתְכֵּן שֶׁהַצְפִּיפוֹת בְּסִפִּינַת הַמַּעֲפִילִים הִיא הַגּוֹרֵמַת לֹאִם לְהַסוֹת אֶת בְּנָה, וְיִיתְכֵּן שֶׁהָאִם מְשַׁתִּיקָה אֶת בְּנָה כִּי הוּא אֵינוֹ רוֹצֵה לְשִׁמּוֹעַ אֶת הַסִּיפּוֹר וּלְהַעֲמִים עַל כְּתִפּוֹ אֶת עֶקֶת הַגְּלוּת, כִּי בְּרָצוֹנוֹ לִפְתּוּחַ דֶּף חָדָשׁ בְּאֶרֶץ חֲדָשָׁה.

8. בְּבִרְכַּת הַמִּזּוֹן הַמּוֹדֵרֵנִית שֶׁל בִּיאָלִיק אֵין מְבָרְכִים אֶת בּוֹרָא עוֹלָם עַל הַלֶּחֶם וְהַחֶלֶב, כִּי אִם אֶת "הַעֲבוּדָה וְהַמְּלָאכָה". לְשׁוֹן אַחֵר, שִׁיר הַיִּלְדִּים, הַתְּמִים וְהַחֲתָרְנִי כְּאַחַד, רוֹמֵז שֶׁאֵין לְצַפּוֹת לְחֶסֶדִי הַהִשְׁגָּחָה הַעֲלִיוֹנָה. רַק מִי שְׁטוּרָח בְּעֶרֶב שַׁבָּת יֹאכֵל בְּשַׁבָּת, וְלֹא מִי שִׁוּשֵׁב בְּטֵל מִמְּלָאכָה וּמַחֲכָה לְעֹזֶרֶת שְׁמִים. בְּעוֹמֵק הַדְּבָרִים טְמוּן גַּם מִסֵּר צִיּוֹנִי: רַק מִי שְׁטוּרָח – נוֹטֵעַ בְּמוֹ יָדָיו וְזוֹרֵעַ בְּמוֹ יָדָיו – רֹאֵי לְאֶסּוֹף וּלְקַצּוֹר אֶת פְּרִי עֲמָלוֹ וּלְיִהְיֹת מִמֶּנּוּ.

9. עַל גִּזְרֵת פֶּרֶת בְּשִׁירוֹ שֶׁל בִּיאָלִיק, רְאוּ בְּפֶרֶק "בְּאֵין צִיצִים וּפְרָחִים: עֵיוֹן בְּשִׁיר הַלִּירִי הַקָּצֵר 'צִנַּח לוֹ זִלְזָל'", בְּסִפְרֵי הַנִּיגוֹן שֶׁבְּלִבָּנוּ: הַשִּׁיר הַלִּירִי הַקָּצֵר שֶׁל ח"נ בִּיאָלִיק, תֵּל-אָבִיב 2011, עַמ' 263-274.

זִיזָה שְׁמִיר